

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ ТА КОМПАРАТИВНІ АСПЕКТИ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УДК 821.161.2

*Задорожна Людмила
д-р філол. наук, проф.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка*

ТУГА І ОПІР: УКРАЇНЬСЬКА ПРИРОДА У ЦИКЛІ ПОЕЗІЙ Т. ШЕВЧЕНКА "В КАЗЕМАТІ"

У статті представлено погляд автора на сприйняття природи у творенні Т. Шевченком національної та індивідуальної проєкцій людського буття.

Ключові слова: природа; пейзаж; цикл поезій.

Своєрідною домінантою наших спостережень у оцінці поезії Т. Шевченка циклу "В казематі" визначаємо тезу про "образ світу" [6, с. 26] поета. Іншим основоположним моментом для наших спостережень є теза, що "поняття образу (образності) слід розглядати не у вузькому значенні, як тільки словесний образ-троп, а в широкому розумінні цього терміна – як саму специфіку мистецтва, в даному випадку – специфіку художнього мислення Шевченка" [7, с. 19].

Тема природи, вперше актуалізована філософом Фалесом, здобувається на вивчення вже в 546 р. до н. е. завдяки праці Анаксимандра "Про природу", якому приписується висловлювання, нібито "є безкінечна природа, в якій усе народжується" [1, с. 104]. Ця тема постає і в полі зору шевченкознавців. Стан шевченкознавчих студій означеної заголовком теми найвиразніше окреслюється у двох аспектах – в університетському шевченкознавчому пошуку та в шевченкознавчих дослідженнях у цілому. Перший аспект увиразнюється стосунком до означеної теми праць О. Дорошкевича "Природа в поезії Шевченка" (1921) та О. Маринич "Інтерес Т. Г. Шевченка до вивчення природи" (1961), а другий – принагідним, у контексті вирішення інших проблем, – праць З. Тарахан-Берези "Т. Шевченко – поет і художник (до проблеми образного мислення)" (1985), Л. Генералюк "Універсалізм Шевченка" (2008).

Сприйняттю природи у Т. Шевченка притаманна "відкрита виразність кольору, форми, простору, ритму" [8, с. 20], за наявності "того способу вияву художнього змісту, яку ми називаємо ідеєю-настроєм" [7, с. 20]. У поетичному явленні природи митець сповідує "постійне правило для композиції в живописі – уникати одноманітності" [9, с. 126].

Шевченкова поетична пейзажна картина володіє національними прикметами: це локалізований образ Наддніпрянщини, місць або най-

більш бачених, або у спогадах упізнаваних митцем. Активна домінанта цих картин проявляється у поетичному циклі "В казематі". Незглибиму криницю пейзажних спогадів Т. Шевченка у циклі відкриває поезія "За байраком байрак", перенижена, за словами П. Зайцева, "ідеєю вічної кари за злочин проти нації" [4, с. 198]. Пейзажна замальовка тут вкрай локальна ("За байраком байрак, / А там степ та могила" [10, с. 12]) – з огляду на її роль своєрідного вступу до теми, що розкривається в подальшому викладі поетичного твору. Однак і цей локальний образок дозволяє визначити певний принцип у підході до творення Шевченком образу пейзажу. Це, насамперед, його увага до окремих контрастів-констант, це "контраст поєднання м'яких півтонів з динамічними контурами образів" [3, с. 149] – одна "із визначальних, але далеко не єдиних особливостей його художньої манери" [3, с. 149], а також зосередження на контрастах форм: байраку (долині, або яру, порослому лісом) протистоїть висота – узвишся могили. Самі собою ці елементи пейзажу не задовольняють Т. Шевченка: поет вважає, що вони уповні розкриваються і мають особливе значення лише за однієї умови: за наявності об'єднального чинника, яким здатний виступити простір. Останній у Т. Шевченка – не якесь нейтральне явище, поет виразно національно маркує його: як степ, у якому виявляє себе почасти і географічний чинник (латентний орієнтир на середню географічну смугу України) і, ще більшою мірою, національний, – це виразна прикмета багатьох національних регіональних ознак краю.

Завдяки степовому акценту, пейзажна замальовка розгортається та проектується углиб (цілий каскад байраків – "За байраком байрак") та угору – висота пагорба степової могили. У Т. Шевченка особливою наповненістю володіє значення саме образу могили: вона – самодостатньо – здатна урівноважувати собою низку долин та ярів, укритих лісистими заростями. Ці покриті хащами низини – місця, де губиться прикмета духовного, високого, вони – підупадання, між тим як високий дух здійснюється там, у високій могилі. Ця виразна пейзажна атрибуція у Т. Шевченка є провідником у внутрішній світ поета; він свідомий залежності свого духовного світу від низьких, несприятливих для його ладу буття чинників, однак дух, хоч і тамований тепер у могилі, якщо не долає, то, принаймні, урівноважує безмежний обшир (або ж у образку природи – степовий простір) поетового світу.

Цим пейзажем Т. Шевченко промовляє точним відчуттям того, що "У казематі" являє його внутрішній світ. У ньому – обшир духу: степ, духовна висота (хоч і пов'язана з минулим, являючи у сучасному лише сакралізований спогад) – могила; на жаль, наявні тут і глибокі, до решти не збагненні (бо вкриті хащами, чагарниками та лісами) пониззя, улововини духу, а їх – немало, й сліднують вони одне за одним. Однак хоч байрак у творі змінюється байраком, існує урівноваженість його: "а там" – "степ та могила". Поет відкидає можливі поступки в пейзажі

уловинам, ярам: вони важать лише своєю здатністю гармонійно єднатися зі своєю неодмінною протиположністю – протилежністю, і в цьому поет бачить сенсову заповідь життя.

Утім, у творі явлено не суто пейзажну модель світу. На іншу якість цієї картини вказує тема могили, з якої згодом постане козак. У Т. Шевченка образ могили визначається в загальноєвропейському контексті, здобуваючи суголосність із "міфологією багатьох народів Європи, де в центрі світу розташовувалося не Світове дерево, а гора, скеля або камінь" [2, с. 358], ним може бути і певне узвишшя, яким постає насипана могила, що сприймається як пагорб. Цим образ могили дарує Шевченковій пейзажній замальовці сакральне звучання, сакралізує і те, що постає з неї, породжується нею: козака.

Для поета важливим є стан рефлексії козака, у якому він перебуває в цьому сповненому особливого значення місці:

Та й замовк, зажурився
І на спис похилився,
Став на самій могилі,
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав, ридав,
Сині хвилі голосили [10, с. 12].

Дніпро у творі з'являється як протиположність стагнації буття, із ним поет пов'язує життєву залюдненість:

З-за Дніпра із села
Руна гаєм гула [10, с. 12].

Олюднення та сакральність у поета визначаються важливими чинниками, позбавленими сполучення. Набувши якості сакрального, козак застається в сакральному місці – у могилі, котра тужить за неможливістю повернення його до життя: "А могила застогнала" [10, с. 13]. Тим надається вихід новим імпульсам до інших проявів життя: "Стрепнувся байрак" [10, с. 13], уже не забезпечених сакральністю, а тому й не слухних для буття козака.

Посередництвом цієї пейзажної картини Т. Шевченко ще і ще переживає українську історію доби Гетьманщини. Свідомий безповоротності епохи, що канула, поет, проте, апелює до української історії з думкою про її складність і незвичайність, у якій історична доля всього народу неодмінно тісно ув'язується з долею кожного, хто творить цей народ. Через локальну пейзажну картину поет переживає цю долю, він у одній краплині прояву життя бачить усю його історичну повноту, й побачене нітрохи не покликає його до пафосу або до будь-яких ілюзій. Те, що

митець сполучає козака із сакральним у пейзажі, визначає два важливі аспекти сприйняття цього пейзажу: це сталі чинники, котрі творять пейзаж – степ, могила, що єднає Шевченкову поетичну картину з народною картиною, а також – й у цьому разі теж відповідно народного сприйняття – усвідомлення певного сакралізованого наповнення з'яв життя.

Це, у суті, дві форми пізнання людиною світу й себе – через сприйняття зовнішнього і внутрішнього аспектів буття. У повноті, якості цього сприйняття, на думку Т. Шевченка, – шанс і потреба людини до внесення концептуальних змін у власне існування: і в плані самостворення, й у плані самоперетворення.

Важливо, що сприйняття людиною світу й себе значною мірою здатне забезпечити саме спілкування з природою, – вона в цьому разі постає доброчесністю, вкрай необхідною для індивідуума. Засобами такого спілкування людина здатна бачити все, породжене життям, не лише в цілісності, у єдності, але й визначитися в пріоритетах, котрі дозволять їй пізнати в колишньому теперішнє.

Т. Шевченко хоче, щоб його людина і за життя й по смерті була сполучена з сакральністю, щоб, переживши – чи тепер, чи в минулому – ганебне і лихе, здобулася на досвід існування: і в теперішньому, й в історії. Поетове відчуття життя, переконуємося, є цілісним, воно включає і комплексність часової парадигми буття, котра набуває в нього ознак національного історизму.

Шевченків пейзаж проковує потребу, чи навіть необхідність аналізувати системні прояви життя. В цьому поет вбачає запоруку адекватного сприйняття життєвого цензу та слушності осмислення його явищ. Кожен із цих проявів у митця постає не бар'єром, а ланкою, здатною створити необхідну існуванню сполучуваність задля вичерпності розуміння того, як належить його сприймати, бо це сприйняття має бути осмисленим, уповні свідомим. Так забезпечується тотожність людського існування самому собі, так здійснюється ця тотожність стосовно самої людини.

Уява Т. Шевченка, а саме завдяки їй у циклі поезій "В казематі" постають пейзажні картини, єднає пейзаж не лише з історичним триванням українського народу, але й і з окремими побутовими чинниками. Цілісність пейзажної картини, як на це вказує Шевченкова поезія "Не кидай матері, – казали", формується з двох невеликих образків: їх єднає те, що вони промовляють про занепад існування у сучасному; там, де колись творило себе життя – забуття, занепад. Перша пейзажна картина максимально локалізована:

І в хаті вибите вікно.
В садочку темному ягнята
Удень пасуться [10, с. 13],

а друга є більш розлогою:

І твій барвіночок хрещатий
Заріс богилою, ждучи
Тебе не квітчану. І в гаї
Ставочок чистий висихає,
Де ти купалася колись.
І гай сумує, похилився,
У гаї пташка не співає –
Й її з собою занесла,
В яру криниця завалилась,
Верба усохла, похилилась,
І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла [10, с. 14].

Першу пейзажну картину, попри її самодостатність, можна розглядати як своєрідний пролог до другої. Годі виразніше виявити окрему приватну трагедію, причиною якої є засліплення людини – "в хаті вибите вікно" і нехтування попереднім життєвим досвідом, точніше, зведення його до рівня, на якому стерті всі ознаки часу і прикмети цивілізації – "В садочку темному ягнята / Удень пасуться" [10, с. 13]. Час тут проскрибовано лише загальними, найбільш простими темпоральними межами: день / ніч, у котрих годі здобути показники реального людського існування. Поет хоче побачити причину цього і створює подальшу картину в розвитку. Характерно, що, ведучи далі мову про людську долю, Т. Шевченко вдається не стільки до оповіді про неї (вона мовби відступає на другий план, визначаючись насамкінець у поетичному творі, й то мовиться про це констатуюче), скільки про куточок природи, поєднаний із вітчим домом. Уся природа тут – у тузі за тими, чий дім вона оточує, і цю її безмежну тугу найвиразніше являє зарослий "богилою" "барвіночок хрещатий", "ставочок чистий", що висихає, засмучений гай, пташка, яка "не співає" в тому гаю та підупала криниця "в яру"; тут навіть "Верба усохла, похилилась", а стежечка "Колючим терном поросла". Т. Шевченко, наразі, промовляє з позиції, де гаразд видно, коли закінчується життя. І сигнал до цього завершення поет виявляє в природі.

Утім, митець бачить дві грані життя ліричної героїні твору: одна з них – трагічно підупала внаслідок зміни в статусі особи. Поет, проте, зовсім не певний, наскільки тривалою (і чи, на загал, реально відбулася) інша грань життя цієї особи: та грань, піддавшись спокусі якої, та особа знехтувала і "барвіночком хрещатим", і "ставочком чистим", і гаєм, і криницею, і вербою, і тією стежкою, що вела її до криниці. Надто багато втрат, вважає Т. Шевченко, щоб після них почуватися щасливим. Багатство – ось воно: в цих перевагах, що дарують гай, криниця, стежка, бо вони є ознаками того, що скрашає буття передусім не своїм матеріальним цензом (котрий і повабив, очевидно, ту, яка покинула заради цього матір), а більшим чином явленням краси, естетичним його планом, здатним забезпечити духовність людини.

Людині, застерігає Т. Шевченко, властиво пориватися кудись: як вона гадає, в пошуку щастя-долі, однак, запитує своїм твором поет, чому вона не здатна зауважити щастя в прекрасному, гармонійному світі природи і,єднаючись із ним, духовно забезпечити собі прив'язаність до життя і опору в ньому, котрі й є справді щастям. Через нерозуміння цього, через своє незнання людині годі здобутися справді на щастя, адже незмога почуватися щасливим, вдавшись до моральної помилки, нехтуючи тим, що справді-бо у людській волі: творити добро, бо головним конструктом щасливого життя, вірить Т. Шевченко, має стати саме цей принцип. Він потребує строгого, суворого відбору життєвих правил, їх аналізу, але для цього існує природа, покликаючи до роздумів над життям. У суті, Т. Шевченко вбачає в означених у творі з'явах природи своєрідні абсолютні цінності, сприйняття яких здатне стати запорукою моральності, понад яку не існує нічого вищого. Й те, що людина не спроможна це сприйняти і вшанувати, підважує довіру до можливості її подальшого життєвого благополуччя.

На глибоке переконання поета, природа виступає своєрідною трансформацією життєвого людського блага, і воно вповні виявляється за умови налаштування вчинків у напрямі, що підтверджує абсолютні цінності життя. Людині слід забезпечитися основоположним наміром свого існування: рухом у бік до моральних цінностей, до абсолютного блага (з яким сполучувана природа), а не до зиску.

Т. Шевченко, виходячи за концепти інших українських поетів-романтиків, надає, переконуємося, природі іншого звучання: воно, зокрема, в підтвердженні поступування людини до духовного облаштування свого життя, підтримці незискливої людини, сприйняттю нею зиску як призвідця нещастя. Поет прагне від особистості пошуку того, що єднається з духовністю, бо душа таїть у собі коли не безсмертя, то, принаймні, надію на нього, а це визначається вищим сенсом людського існування.

Щастя людини залежить від її духовного цензу, їй слід лише навчитися досягати його, – такою є позиція Т. Шевченка у творі "Не кидай матері, – казали". Щастя слід шукати у цьому садочку, в гаї, у стежечці до криниці, й що мудрішою є людина, то краще вона бачить це, тим баченням виявляючи свою мудрість, завдяки якій зуміла збагнути в найскромніших проявах життя прекрасне і божественне.

Очевидним, на наше переконання, є визначення Т. Шевченком природи як духовного наставника і учителя людини, найвищого і найнеобхіднішого засобу розуміння суті буття, здатного корелювати перебіг подій людського існування.

При обранні людиною того шляху, який, гадає вона, провадить її до щастя, вона має керуватися не раціональною розважливістю, а вдаватися до пошуку іншого сенсу, підвладного залежності від законів, сполучених зі створеною самим Богом природою, адже людині

годі здобути на вище понад уже створене Богом і запропоноване їй для мудрого і сповненого любові існування. Звісно, за людиною завжди залишається вибір, однак прикро, коли вона хоче змінити лише спосіб існування, а не спосіб мислення і переживання світу, – вважає Т. Шевченко, бо лише судження, мислення здатне справді змінити життя людини до кращого, і в цьому їй помічником – рідна природа, що мудро опікується людиною своєю сполучуваністю з найвищою, заповіданою Богом, простотою, а, водночас, найбільшою доцільністю та довершеністю буття – як ознака дарованого особистості великого милосердя, а не пошуку того, що недосяжне.

У цій поезії Т. Шевченко створює велику програму цілковито досконалого людського існування, і вбачає його не в прагматичній людській гонитві за химерними благами, а в осягненні вдячності й задоволення тим, що вже дароване їй Богом – як уповні вишукана краса, справді здатна привносити у життя добро.

Самими лише фрагментами замальовки природи обходиться Т. Шевченко у поезії "Чого ти ходиш на могилу". Природа у творі виявляє себе як контур: "сон-трава на могилі / Вночі процвітає" (цей мотив визначається у творі рефреном) [10, с. 14], "І калина прийнялася, / Віти розпустила" [10, с. 15], "Вранці-рано на калині / Пташка щебетала" [10, с. 15]. Ця уривчастість у явленні природи – мовби найточніша ознака на підтвердження дівочої долі. Дівчина – по смерті милого – перебуває на грані між небуттям і буттям, і природа в творі лише підтверджує міті, коли визначається ще певний зв'язок дівчини, яка всім ладом свого існування налаштована на позасвіття, зі світом реальним. У поетичному творі "Чого ти ходиш на могилу" поет дуже виразно відтворює цей варіант можливого існування людини: воно постає своєрідним пунктиром, і природа виникає у цьому існуванні не там, де пропуск у цьому пунктирі, а де прочерк. Але тому що це – прочерк, існування неможливе, тож, еднаючись із природою, дівчина чинить це вже з позасвіття:

Вранці-рано на калині
Пташка щебетала,
Під калиною дівчина
Спала, не вставала [10, с. 15].

У Т. Шевченка природа – це і вісунка людської долі: такою вона бачиться йому при створенні поезії "Ой три шляхи широкі".

Тема шляху в поезії Т. Шевченка – окрема і вельми важлива, хоч досі ще уповні не осмислена шевченкознавцями проблема. Не розбудовуючи її тут, принагідно лише відзначимо, що в поезії "Ой три шляхи широкі" митець обирає цю тему для пошуку відповіді на те, що становить можливу своєрідну ланку переходу від одного типу існування до іншого та визначається як несполучуваність із буттям у кожному з цих типів.

Тут

На чужину з України
Брати розійшлися [10, с. 16],

аби згодом не повернутися в Україну, "по світу блукати", нехтуючи при цьому долею покинутих:

Покинули стару матір.
Той жінку покинув,
А той сестру. А найменший –
Молоду дівчину [10, с. 16].

Уже на перших порах відсутності трьох братів дають про себе знати виразні прикмети, ознаки їхнього розриву з рідними:

Посадила стара мати
Три ясени в полі.
А невістка посадила
Високу тополю
Три явори посадила
Сестра при долині...
А невістка заручена
Червону калину [10, с. 16].

У суті, це поминальна акція наявних, суших, над тими, що позбавлені наявності. Однак природа тут постає знаковою для всіх учасників цього до решти невідбутого братами життєвого діалогу – з матір'ю, із жінкою, із дівчиною:

Не прийнялись три ясени,
Тополя всихала,
Повсихали три явори,
Калина зов'яла [10, с. 16].

Т. Шевченко бачить світ природи як сповнений знаків, важливих для прочитання людиною кризь призму природи самої суті життя, а в ньому – власного існування. Природа уявляється йому як своєрідний оптичний прилад, що дозволяє людині побачити найсуттєвіше, здатне сповнювати її необхідною для адекватного, повноцінного осмислення існування інтуїцією. У такому сприйнятті поетом природи – не якась надуманість, а справді-бо мудрість, бо лише уважне вивчення довколишнього світу, надто – зримо явленого світу природи, дозволяє визначити, проникливо осягнути, зрозуміти суть перебігу життя, а з цим і можливість деформації існування (можливо, й катаклічні у ньому зсуви).

Приходячи до розуміння природи, людська істота, вважає Т. Шевченко, набуває здатності послідовно зрозуміти, прицільно поглянути на власне існування. Через сприйняття обрисів природи – до усвідомлення власного тривання життя – ось що пропонує в цьому разі Т. Шевченко.

Водночас, саме від'ємні показники природи – "не прийнялись три ясени", повсихали тополя, явори, "зов'яла" калина – задають тон подальшим діям усієї родини трьох братів: це опір, спротив: у матері й дружини він пасивний "Плаче стара мати, / Плаче жінка з діточками" [10, с. 16]; активним, проте, він постає в діях сестри: "Сестра плаче, йде шукати / Братів на чужину..." [10, с. 16], та найбільш суголосною із загибеллю явищ природи визначається доля дівчини: "А дівчину заручену / Кладуть в домовину" [10, с. 16], оскільки їй бракує достатнього утвердження у світі людей внаслідок переважного розуміння світу природи (вона садить "червону калину" – ознаку звичайної для українців і найбільш промовистої з поминальних учт).

Загибель природи, в кінцевому результаті, віщує і людську загибель. Природа – своєрідний передній фронт, в ар'єргарді якого йде людина. Мова тут, однак, про здатність саме природи визначитися авангардом щодо людського буття, – і це зумовлює не лише тісну сполучуваність, але й забезпечує ефективність їх існування в разі позитивного ресурсу сприйняття цього поєднання; коли порушується цей позитив, тоді страждає і природа, й – рівною мірою – людина.

Глибоке розуміння цілісності світу (природи і людського) приходить у Шевченкову поезію саме завдяки написаному циклу "В казематі". Звісно, тут можна простежити і християнізований план сприйняття Шевченком світу, однак більшою мірою, гадаємо, тут діє чинник усвідомлення поетом самодостатності значення обох явищ – як таких, що не протистоять одне одному, а взаємно регулюються і одне без другого не визначаються уповні. Інша річ, що через природу людина може досягнути божественні інтенції, та, у суті, їхня єдність найчастіше належить до несвідомих контактів, хоч ця взаємодія латентно наявна завжди. У цій взаємодії Т. Шевченко вбачає одну з чеснот життя: в разі збереження етичних взаємин між обома чинниками – природою і людиною. Цей дискурс у Шевченковій поезії провокує не стільки появу сенсу розрізнення, скільки розуміння обопільного впливу та умовної сполучуваності законів формування обох явищ. Обидві ці частини зв'язку в митця належать до трансцендентних, і – рівною мірою – вони є знаковими, хоч і потребують раціонального зусилля для сприйняття. Поет не встановлює тут певну систематизацію, а зобов'язує розум виявляти здатність до сприйняття логічного порядку виникнення явищ та можливого їх впливу одне на друге, хоч їх екзистенційний досвід у кожному разі відповідає суб'єктивному статусу того, хто його набуває.

Поєднання природи й людини означає у Т. Шевченка, забезпечуючи цим нове бачення явищ, друге явище в наслідку, відповідно першого. Звісно, першою є природа, котрій Бог дарував можливість посідання абсолюту, що підтверджує своєю долею людина, визначаючись своїм буттям у вже фіксованому стані буття природи. Вони – природа і людина – виявляють у цій узгодженості сутнісні якості себе самих – і тут годі щось заперечити. Те, що Т. Шевченко зумів зауважити це – результат його геніальності, що наявна в кожному, бодай найменшому, створеному ним образку. Інший чинник: у поета природа і людина визначаються рівноправними (попри пріоритетність буття природи) і сутнісно єдиними предикатами. Досвід одного із них (першого), навіть незалежно від волі другого, радикально підтверджує очевидну перевагу другого, забезпечуючи здатність другого, поза індивідуальним аспектом, заявити про своє ототожнення з першим.

Тому в Т. Шевченка природа набуває смислового наповнення: як певна ідея, котра для людини стає духовним уподібненням світу природи, що оточує її. Водночас – це та чеснота, котра аргументує одушевленість життя як такого. Такою постає основна тональність досвіду людського існування в русі до мети: єднання з принципом мудрого буття, як найбільш довершеним корелятом набування людиною божественної якості.

Розуміння сенсу існування індивідуума поет убачає і в осягненні людиною тих законів, що забезпечують репрезентацію буття природи.

Розпочинаючи поетичний твір "Н. Костомарову" явленням радості природи:

Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняних [10, с. 17], –

Т. Шевченко й завершує його нотою радості:

Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани! [10, с. 17].

Ці дві – перша й заключна – картини поетичного твору об'єднує, проте, інший настрій: туга поета за "своїм селом", у якому "І батько й мати в домовині" [10, с. 17]; ця туга завдає Шевченкові такого болю, що "жалем серце запеклось" від усвідомлення власної самотності – "нікому мене згадати".

Тема "веселого сонечка" і "веселих хмар весняних" виникає у творі як привід для розмови про побачення матері М. Костомарова з сином: воно породжує у поета дискурс про хід спілкування рідних людей; у переразі відсторонення від такої можливості в тенетах неволі виникає Шевченкове бачення сонця і хмар як "веселих". Повсякденне спілкуван-

ня людей у супроводі свободи, що вселяє радість у природу – чи це не можлива аксіологічна цінність життя, – питає своїм твором Т. Шевченко.

Водночас, у поета викликає застереження інший аспект: чи є благом спілкування, що завдає болю найдорожчій людині, яка "Чорніше чорної землі / Іде, з хреста неначе знята" [10, с. 17]. Тут усе обертається мовби на переміщення: благо стає відмовою (за відсутності свободи) від практики життя в її чистому вигляді. З'являється, як із прикрістю зауважує це поет, своєрідна метаморфоза блага в нещастя, бо логіка блага відсутня за втрати людиною свободи й тотальної залежності її від страждання.

Бачення сонечка і хмар як "веселих" наразі можливе, отже, хіба лише для автора поетичного твору: він виходить у своєму судженні про стан природи з позиції розуміння причин і наслідків, що відповідають ситуації. Саме каузальність включає у Т. Шевченка оптимальні парадигми вибору, іманентні строгій життєвій узгодженості з трансформаціями долі, а також людській здатності до погодженості з собою та відповідності собі – з погляду високих вимог моралі.

Поетичний твір "Садок вишневий коло хати" належить до тих, що здобулися на проникливу, тривалу, різнобічну увагу дослідників, і це дає підставу зупинити наш погляд на суто пейзажному малюнку, оскільки в цілому явлена в творі картина більшою мірою стосується побутової тематики, проте, насправді, це "селянський побут, який тут уже щось більше, ніж побут, – самий плін народного життя, простого і органічного у єдності з природою" [5, с. 193], й це вселяє в поета цілий комплекс почуттів: "він милується й вгамовує свою тугу зображеними картинами природи і знайомого йому з дитинства селянського життя" [5, с. 195]. Пейзажний чинник постає у цій поезії явищем доволі згрупованим, визначаючись хіба лиш своєрідним тлом для показу sukcesії життя, в якому Т. Шевченко обирає один момент, котрий розглядає як своєрідне ритуальне дійство й громади:

Плугатарі з плугами йдуть,
Співають, ідучи, дівчата,
А матері вечерять ждуть [10, с. 17]

і родини:

Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати [10, с. 17]

та

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх [10, с. 18].

Життя громади і родини тут гармонійно узгоджується завдяки пейзажній замальовці: "Садок вишневий коло хати, / Хрущі над вишнями гудуть" [10, с. 17], а саме життя родини конкретизує пейзажний образок новою деталлю: "Вечірня зіронька встає" [10, с. 17].

У цій картині вражає точність і масштаб бачення та поєднання явищ природи. Найбільшою заслугою митця, гадаємо, тут можна визначити уміння відтворити національний та історично-окреслений спосіб життя українського народу, в максимально консолідований моделі являючи повноту краси цього життя.

Очевидно, зайве дивуватися, що "В казематі" Т. Шевченко і в поезії "Рано-вранці новобранці" звертається до теми, означеної поетичним твором ""Не кидай матері", – казали": теми пустки, запустіння, занедбання – правдива психологічна реакція поета на перебування у в'язниці, де людині доводиться гостро відчувати життєву невідбутність і моторош.

Поет проникливо визначає можливі інваріанти такої нереалізованості: перебування в рекрутах та переживання цього дівчиною парубка як життєвий крах, що призводить її до загибелі. Обранець дівчини згодом калікою повернеться в село, але куди:

Тільки пустка на край села
Набік похилилась.
Коло пустки на милиці
Москаль шкандибає.
На садочок позирає,
В пустку заглядає [10, с. 18].

Пустельність, пустку, цю найбільш виразну прикмету людської знедоленості, Т. Шевченко визначає як промовистий вияв власного духу о цій порі та як трагічну сугестію – навіювання – у передбаченні свого майбутнього солдатського буття. Дивовижне й інше: Т. Шевченко, мовби долаючи почуттями цей наступний період свого життя, бачить своє повернення в рідну місцину, як життєву колізію, в якій замість хати – пустка та "Ні до кого / В світі прихилитись" [10, с. 18]. Це проникливе видіння власної долі в майбутньому ускладнене у творі проекцією чужої долі на себе, усвідомленням їх трагічної співвіднесеності. В цьому – розуміння поетом себе як частки світу, свого народу; ця проекція – свідчення не лише великої духовної сили Т. Шевченка, що дозволяє проглядати майбутнє, а і – головне, виявляти можливу сполучуваність у творенні долі за відсутньої у них миру душі та хибності й суперечності у феномені буття. Іншими словами, поет художньо проектує своє майбутнє, відкидаючи властиву людській природі ілюзію самообману, хоч не меншу силу духу доводиться йому явити, продовжуючи, після усвідомлення цього, своє життя: "Сидить собі коло пустки, / Надворі смеркає" [10, с. 18]. Це – моральний стан, у якому, ще в переддень подальших десяти років

заслання засобами вдавання до природи поет визначає начерк свого майбутнього, і хід його думки вже тепер спрямований на те, щоб узвичаювати себе з цим подальшим часом та, розуміючи брак відсутності "до кого / В світі прихилитись" [10, с. 18], беззахисно сидячи "коло пустки", з розбитими сподіваннями, здійматися на силі zostавити за собою волю творити добро згідно цінностей, визначених мораллю та розумом.

Переживаючи зараз, "В казематі", візію свого майбутнього, поетові належало володіти неабиякими духовними силами zostавитися з цим розумінням подальші десять літ заслання, здобуваючись у них на творчість та протистояння обставинам. Гадаємо, опір цьому передбаченню Т. Шевченко визначає своєю творчістю при подоланні реалій, що супроводжували заслання, підтверджуючи наявність безмежної духовності своєї творчості.

Під звичайну селянську роботу закодовує Т. Шевченко в поезії "Косар" тему всюдисущої та струдженої смерті, котра, прибравши образ косаря,

Понад полем іде,
На покоси кладе,
Не покоси кладе – гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде! [10, с. 19].

Пейзаж у творі визначається умовно: "Понад полем іде", "Косаря уночі / Зострічають сичі", але природа тут постає верховною якістю: адже і смерть створила природу, а в цій тотальній конечності існування – покосів смерті – zostається незмінна субстанція: тотальність, бо "покоси" не минуть й "царя".

Т. Шевченко бачить минущість у житті, вона стосується всього, незмінним zostається хіба одне: перехід природи зі стану живого в неживий, буття – в небуття. Проте сама наявність цієї природи переходу є сигналом до існування вічності: того, що понад цим, що становить собою об'єктивність, незалежне існування світу – як сама його ідея, а це незнищення і не піддається смерті.

Інша річ – суто окреме людське життя. Т. Шевченко, ведучи мову про труд символічного косаря –

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить.
І не пом'яне [10, с. 20],

розмірковує про чинник вічності в кожному окремому житті, насамперед – своєму.

Ідея власної причетності до вічності в Т. Шевченка пов'язана зі страхом відходу з життя на чужині. Поет провидчо бачить у "косарі", який "на чужині зотне", загрозу для своєї причетності до батьківщини, і в цьому вважає найбільшу втрату чесноти свого життя. Отже, перед загрозою смерті – страх не смерті, а небезпеки – бодай посмертного – буття поза батьківщиною. Любити рідний край так, щоб, нехтуючи загрозою власного небуття, перейматися небезпекою навіть посмертного буття поза ним – сила такої любові до Батьківщини, ось що є незглибимою заслугою Т. Шевченка перед українською літературою, її народом, перед Україною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анаксимандр // Досократики. – Мн.: Харвест, 1999. – С. 78–115.
2. Будур Н. Повседневная жизнь викингов IX–XI века / Н. Будур. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 463 с.
3. Гетамо Т. Українська і зарубіжна культура / Т. Гетамо, І. Жеребятнікова, Н. Пальм. – Х.: ХДЕУ, 2002. – 184 с.
4. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – Х.: Прапор, 1994. – 447 с.
5. Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця / Ю. Івакін. – К.: Радянський письменник, 1986. – 311 с.
6. Івакін Ю. Поезія Шевченка періоду заслання / Ю. Івакін. – К.: Наукова думка, 1984. – 238 с.
7. Івакін Ю. Про дослідження образності Шевченка ("Образ світу" і світ образів поета / Ю. Івакін // Збірник праць двадцять третьої наукової шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 19–29.
8. Недошивин Г. Теоретические проблемы современного изобразительного искусства / Г. Недошивин. – М.: Советский художник, 1972. – 344 с.
9. Хогарт У. Анализ красоты / У. Хогарт. – Л.: Искусство, 1987. – 254 с.
10. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т. Шевченко / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2001–2014. – Т. 2. – 2001. – 784 с.

Стаття надійшла до редколегії 23.03.17

Задорожна Л.

ТОСКА И СОПРОТИВЛЕНИЕ: УКРАИНСКАЯ ПРИРОДА В ЦИКЛЕ ПОЭЗИЙ Т. ШЕВЧЕНКО "В КАЗЕМАТЕ"

В статье представлен взгляд автора на восприятие природы в создании Т. Шевченко национальной и индивидуальной проекций бытия.

Ключевые слова: природа; пейзаж; цикл поэзий.

Zadorozhna L.

MELANCHOLY AND RESISTANCE: THE UKRAINIAN NATURE IN THE T. SHEVCHENKO'S CYCLE OF POETRY "IN THE KAZEMAT"

In the article presents the authors view on the perception nature in created by T. Shevchenko the national and individual projections of the mans existence.

Key words: nature; landscape; cycle of poetry.